

Marksizam i povijest : povodom smrti Leszeka Kołakowskog (1927-2009)

Vijest da je 17. srpnja 2009. u 81. godini umro poznati poljski filozof Leszek Kołakowski objavljena je na brojnim internetskim portalima i novinskim stranicama diljem svijeta. Hrvatski mediji također su objavili određeni broj napisa, ipak bitno kraćih od onih koje su objavile pojedine svjetske novine, primjerice, *The Times*, *The Telegraph*, *The Independent*, *The Economist*, *The New York Times*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i, naravno, poljski mediji. Činjenica da je nekoliko djela Leszeka Kołakowskog dostupno hrvatskom čitatelju u prijevodu i da je Kołakowski pisao o temama koje možemo povezati s hrvatskom suvremenom intelektualnom poviješću i koje još nismo, prema mome mišljenju, počeli zadovoljavajuće problematizirati, bit će poticaj za ovaj prilog, koji također želi biti doprinos obavještavanju hrvatske javnosti o brojnim tekstovima u inozemstvu o Kołakowskom te uputiti na važnost praćenja sličnih inozemnih zbivanja, danas uvelike olakšanima mogućnostima koje pruža internet. Uz predstavljanje životopisa tog poljskog filozofa, čitateljima *Povijesti u nastavi* prikazat ću Kołakowskog uglavnom kroz povijesne teme, primarno kroz pitanja uloge koju je marksizam imao u povijesti 19. i 20. stoljeća, njegovog statusa u 21. stoljeću i utjecaja na historiju kao disciplinu. Obratit ću pozornost i na tekstove L. Kołakowskog u kojima je u fikcionalnoj formi predstavljao određene suvremene probleme i koji mogu djelomično poslužiti i u nastavi. Skrenut ću također pažnju na njegov životopis koji odražava brojne korjenite mijene u povijesti 20. stoljeća koje su na traumatičan način utjecale na različite sudbine tolikih ljudi. Biografski pristup može kroz prikaz pojedinačnih ljudskih sudbina sugestivno predstaviti svu slojevitost povijesti određenog vremena.

Leszek Kołakowski rođen je 23. listopada 1927. u Radomu, gradu udaljenom otprilike sto kilometara od Varšave i Lodza, čiju povijest obilježava, između ostalog, srednjovjekovno porijeklo i prisutnost brojne židovske populacije. Tijekom njemačke okupacije u Drugom svjetskom ratu, za vrijeme koje je ubijen njegov otac, Kołakowski se obrazovao samostalno i u tada organiziranim ilegalnim školama. Nakon rata pridružio se radničkoj stranci. Studirao je filozofiju u Lodzu i doktorirao 1953. u Varšavi, na čijem je sveučilištu od 1959. do 1968. držao katedru iz

povijesti filozofije. Pisao je radove iz povijesti religije i povijesti filozofije te je slovio za uglednog marksističkog filozofa. No u njegovim tekstovima može se ubrzo uočiti zaokret pa počinje kritizirati staljinističku (dogmatsku) verziju marksizma, čime postaje jedan od vodećih predstavnika »revizionističkog« marksizma, kako se tada nazivala kritika dominantnog obrasca. Njegovo tadašnje djelovanje nedjeljivo je od konteksta turbulentnih zbivanja u Poljskoj 1950-ih i 1960-ih godina. Tako je zbog predavanja održanog 1966. na 10. obljetnicu krvavo ugušenih radničkih demonstracija u Poznanju 1956, izbačen iz komunističke partije. Dvije godine kasnije, 1968. prisiljen je napustiti fakultet i otići iz Varšave. Burnu 1968. u Poljskoj obilježili su progoni intelektualaca i antisemitska kampanja, pri čemu treba navesti da je supruga L. Kołakowskog, Tamara, psihijatrica, bila podrijetlom Židovka.

Kołakowski odlazi u SAD, gdje jedno vrijeme predaje na Berkleyu u Kaliforniji. Godine 1970. dolazi u Englesku na All Souls College u Oxfordu, ali će i dalje u nekoliko navrata gostovati na sveučilištima u SAD-u. Nakon odlaska iz Poljske Kołakowski više ne samo da nije marksist već postaje oštri kritičar marksizma. Dolaskom u inozemstvo 1968. počinje pisati djelo po kojem je najviše poznat – *Glavne tokove marksizma*, koji su objavljeni 1976-78. u Parizu na poljskom jeziku i ubrzo prevedeni na engleski, njemački i druge jezike. To je djelo prevedeno i objavljeno i u Jugoslaviji (Beograd 1980-1985). Riječ je o golemom djelu pisanom u tri opsežna toma koja obasiju oko 1.800 stranica na kojima se iscrpno obrađuje povijest i suvremenost marksizma. Pritom je naglasak na historiji ideja, odnosno prikazu razvoja marksizma i doprinosa pojedinih autora tome razvoju. Tom ću djelu sada, služeći se beogradskim izdanjem, posvetiti nešto veću pažnju.

Kołakowski u predgovoru ističe da nema iluzija da je prikazao »istoriju marksizma na nekontroverzni način« i da je nastojao pružiti »kvantum najznačajnijih informativnih podataka koje bi mogao koristiti svako onaj ko želi da uđe u ovo tematsko područje, nezavisno od toga da li se slaže ili ne s mojim ocjenama«. Naglasio je da je djelo prikaz povijesti marksizma kao povijesti doktrine, a ne »istorija socijalističkih ideja niti istorija partije ili političkih pokreta koji su ovu doktrinu prihvatili kao vlastitu ideologiju«, svjestan, međutim, da je ta veza između teorijskog i političkog područja tijesna i da je doktrina imala političku funkciju. U prvom tomu Kołakowski stavlja Marxa u kontekst njemačke filozofije, prikazuje razvoj dijalektike, govori o Hegelu i drugim njemačkim filozofima te zatim detaljno obrađuje Marxova djela. U »Uvodu« izdvaja pitanje odnosa marksizma kao doktrine koja je ideološki temelj suvremenog komunizma, odnosno koliko je snažna i relevantna poveznica između samog Marxa i komunizma. Ističe da razvoj određenih pokreta ovisi o različitim povijesnim okolnostima, ali i da ta izvorna djela na koja se pozivaju pokreti vrše određeni utjecaj. Središnje je tu pitanje za Kołakowskog ima li nešto u tim izvornim idejama »što je omogućilo baš takav njen kasniji razvoj?«. To pitanje oprimjeruje uz pitanje prirode odnosa nacizma prema Nietzscheu, pri čemu, naravno, Nietzsche »kao ličnost nije odgovoran za takvo korišćenje njegovih

djela, ali to korišćenje, pored svega, ne može a da nas ne uznemirava, ne može biti potcijenjeno kao neznatan slučaj u razumijevanju njegovih tekstova«, jer su nacisti, kako Kołakowski podsjeća, naređivali čitanje, primjerice, Nietzscheova djela *Volja za moć*, a ne nekih drugih filozofskih djela. U posljednjem dijelu prvog toma Marxovu misao Kołakowski rezimira, između ostalog, s oznakama romantizma, prometejstva i determinizma. U završnom poglavlju »Marksizam kao izvor lenjinizma« bavi se pitanjem odnosa navedenih elemenata Marxove filozofije i formiranja pokreta »koji je marksizam prihvatio kao svoju ideologiju«, odnosno time što se događa kada je iz Marxove misli trebalo »izvući praktične zaključke iz tog obećanja i prevesti ga na jezik političkih programa« te kada Marx postaje »izvor citata«. Kołakowski ističe teške posljedice kada se krenulo u provođenje Marxovih predviđanja o komunizmu jer je tada marksizam postao »osnova politike krajnjeg despotizma« i realizirao se »kao despotska vlast partijske oligarhije«. Marksizam je doživio lenjinističko-staljinističku interpretaciju, koja je bila »jedna *moćna* interpretacija«, iako »zasigurno ne jedino moguća«. Kołakowski navodi, između ostalog, da Marx nije bio protiv demokratskog upravljanja i da je fraza »diktatura proletarijata« zloupotrebljena u smjeru »likvidacije demokratskih institucija«. Kołakowski zaključuje da »istorijski ostvaren socijalizam nije otjelovljenje Marksove *intencije*«, ali je na određeni način – te zbog niza povijesnih okolnosti – »otjelovljenje logike doktrine«. »Lenjinsko-staljinistička verzija marksizma je u suštini *verzija*, ona je pokušaj praktične primjene ideja koje je Marks izrazio u filozofskoj formi, lišenoj jasnih principa političke interpretacije.« Te opservacije Kołakowski zaključuje poznatom završnom rečenicom prvog toma: »Tako se, dakle, Prometej iz svog sna o moći budi preobražen kao Kafkin Gregor Samsa«.

Drugi tom obuhvaća razdoblje Druge internacionale (1889-1914) i završava Lenjinom i revolucijom 1917. godine. U prvoj glavi razdoblje Druge internacionale Kołakowski naziva »zlatnim vijekom marksizma«, s jedne strane zbog njegovog razvoja kao doktrine (učenja), a s druge zbog toga jer nije bio još »toliko kodifikovan ni toliko podređen pritisku dogmatske ortodoksije«, odnosno: »Činilo se da je marksizam živio u punom intelektualnom zaletu. Nije bio religija izolovane sekte, nego ideologija snažnog političkog pokreta; s druge strane, nije imao sredstva da zatvara usta svojim protivnicima.« Kołakowski navodi da je tada marksizam imao ugledne teoretičare poput K. Kautskog, R. Luxemburg, G. Plehanova, V. I. Lenjina, J. Jaurès, M. Adlera i druge. Prvi dio drugog toma obrađuje navedene i druge zapadne teoretičare, zatim poljske marksiste, a drugi dio usmjeren je na marksizam u Rusiji i bavi se Plehanovom te opširno Lenjinom. Kołakowski razmatranja završava označavanjem Lenjina, između ostalog, kao ideologa totalitarizma i također poznatom završnom rečenicom drugog toma: »Od revolucionarnih maštanja ostali su frazeološki ostaci, koji služe za dekoraciju totalitarnog imperijalizma«.

Treći tom govori o suvremenoj marksističkoj teoriji, odnosno, kako Kołakowski navodi u »Uvodnoj riječi«, o osobama koje je poznavao ili čiji je bio prijatelj te o

razdoblju u kojem je sâm sudjelovao u »marksističkim diskusijama i političkim borbama u drugoj polovini 50-ih godina u Istočnoj Europi«. U trećem tomu obrađuje i sovjetski marksizam, početke staljinizma od 1920-ih, marksizam kao ideologiju sovjetske države, staljinističku kodifikaciju marksizma, poslijeratni marksizam, L. Trockog, A. Gramscija, G. Lukásca, Frankfurtsku školu, H. Markuzea, E. Blocha itd. Knjiga završava poglavljem u kojem propituje marksizam u Istočnoj Europi, Jugoslaviji, Francuskoj, Kini i dr. Kołakowski je u uvodu napomenuo da bi se to završno poglavlje moglo proširiti u poseban tom, ali navodi da nije »siguran da li to zasluuje tako detaljno izlaganje«. Poglavlje »Jugoslovenski revizionizam« (str. 535-540) Kołakowski, imajući u vidu sukob Tito – Staljin 1948, započinje sljedećom rečenicom: »Posebna uloga Jugoslavije u razvoju marksizma je u tome što tu imamo posla ne samo s pojedinim filozofima ili ekonomistima koji su širili revizionističke ideje nego, moe se reći, s prvom revizionističkom komunističkom partijom, pa čak i s revizionističkom državom.« Nakon razlaza sa Staljinom, »ubrzo je jugoslovenska Partija počela izgrađivati vlastiti model socijalizma i vlastitu ideologiju, pravovjerno marksističku po zamisli, a skoncentrisanu na ideju radničkog samoupravljanja i socijalizma bez birokratije«. »Privredni i socijalni rezultati jugoslovenskog modela samoupravne privrede bili su, a i dalje su, predmet brojnih diskusija podjednako u Jugoslaviji kao i među ekonomistima i sociolozima u cijelom svijetu, pri čemu su ocjene tih rezultata krajnje protivrječne.« Premda su »privredne reforme u Jugoslaviji bile povezane s proširenjem kulturnih sloboda, pa čak i političkih, znatno iznad onoga što je bilo moguće u drugim zemljama istočne Evrope, a da se i ne govori o Sovjetskom Savezu«, Kołakowski napominje da država nije odustala »od policijskih formi borbe s opozicijom« iz čega proizlazi da je u Jugoslaviji »javna riječ slobodnija nego u drugim socijalističkim zemljama, ali gdje su ujedno policijske represije vrlo jake«. To propitivanje karaktera vlasti u Jugoslaviji Kołakowski završava rečenicama u kojima navodi da u Jugoslaviji ima više političkih zatvorenika nego u Mađarskoj ili Poljskoj, da je kažnjivo dovođenje u pitanje vlasti Partije i da Jugoslavija nije demokratska zemlja, premda pitanje samoupravne privrede i dalje ostaje tema za diskusiju i da je to nova pojava u povijesti komunizma. Kołakowski zatim govori o filozofskoj grupi oko časopisa *Praxis* (pokrenut 1964, zabranjen 1975), za koju navodi da se bavila revizionističkim tema unutar marksizma i da je »u ovom času možda najživlji filozofski marksistički centar na svijetu«. Dotiče se i M. Đilasa te navodi da je »ukazivao na veze originalne marksističke doktrine s njenom političkom realizacijom u formi birokratskog despotizma«. »Epilog« trećeg toma Kołakowski započinje kasnije često citiranom rečenicom: »Marksizam je bio najveća fantazija našega stoljeća.« Uspjeh marksizma vidi u povezivanju »mesijanske fantazije s realnim društvenim pitanjem«, pri čemu je oprezan u izricanju konačnog suda: »Tvrdnja da je marksizam bio fantazija ne znači da je bio samo fantazija. Treba razlikovati marksizam kao interpretaciju prošle istorije od marksizma kao političke ideologije. Niko pametan ne osporava da je takozvani istorijski materijalizam bio suštinski doprinos našoj

intelektualnoj istoriji i da je znatno obogatio naše mišljenje o prošloj istoriji.« Uspjeh Marxove humanističke teorije vidi i u tome što je izrečena u krajnjim i dogmatskim formulacijama, pri čemu ističe da su se Marxova proročanstva pokazala pogrešnima. Naglasio je i da marksizam »vrši bitno religijske funkcije«. Kołakowski je ponovio svoju tezu da je pogrešno tvrditi da je marksizam stvorio suvremeni komunizam, ali da je komunistička doktrina »jedna od njegovih mogućih interpretacija«. Dakle, Marxov romantičarski ideal komunizam je despotski proveo i marksizam je upotrijebljen »kao ideološka nadgradnja totalitarnog političkog pokreta«. Kołakowski je pritom iznio zanimljivu misao: »Komunizam koji je ogromno doprinio buđenju nacionalističkih ideologija, služeći se njima za osvajanje ili održavanje vlasti, stvorio je svoje vlastite grobare«. Završna rečenica trećeg toma i tog opsežnog djela i golemog intelektualnog projekta ostvarenog prije pada komunizma glasi: »Samoobožavanje čovjeka, kojem je marksizam dao filozofski izraz, završava se na isti način kao i svi individualni i kolektivni pokušaji samoobožavanja: pokazalo se kao komična strana ljudske muke«.

Imajući na umu prethodno navedene teze Kołakowskoga, postavlja se pitanje kako je dočekan prijevod njegova djela u beogradskom izdanju 1980-ih godina, o čemu ću sada više govoriti. Prvi tom objavljen je u Beogradu 1980, četiri godine nakon njegova prvog objavljivanja. Prijevod na »srpskohrvatski jezik« i pogovor rezultat je rada Riste Tubića. U pogovoru pod naslovom »Između klasičnog marksizma i njegovih funkcija kao političke ideologije« (str. 505-533) Tubić navodi kako su u Jugoslaviji već prevedene knjige Leszeka Kołakowskog *Filozofski eseji* (1964) i *Filozofija pozitivizma* (1972) te brojni drugi članci. Prilikom tih prijevoda Kołakowski je slovio za jednog od poznatijih marksista i bio borac »protiv dogmatizma«, napadan da je poticatelj filozofskog revizionizma unutar socijalističkog bloka. No u trenutku pojavljivanja *Glavnih tokova marksizma* Kołakowski je, navodi Tubić, jedan od »najljućih antimarksista i antikomunista današnjice«, kritičan prema marksizmu i svojoj marksističkoj prošlosti (tako u trećem tomu na str. 196-197 ističe da mu ne služi na čast što je u poslijeratnoj Poljskoj napadao »nemarksističku tradiciju u poljskoj filozofskoj kulturi«, prije svega poljsku školu analitičke filozofije i tomiizam). Tubić u prvoj rečenici pogovora ističe da je vrijednost knjige napose u tome što je »izrazito kritički usmjerena«. U pogovoru je obradio pitanje čestih usporedbi koje L. Kołakowski daje između marksizma i religije, pri čemu je naveo da su »religiozni motivi njegova omiljena tematika« i da ih »u svojim radovima veoma kompetentno obrađuje«. Podsjetio je na knjige Kołakowskog o teološkoj problematici u kojima je, između ostalog, pokušavao pokazati »koliko je živo teološko nasljeđe u savremenom nereligioznom mišljenju«. Tubić je posebno predstavio središnje pitanje za Kołakowskog, naime, kolika je veza između izvornih djela, npr. Marxa ili Nietzschea i političkih pokreta koji su se na njih pozivali, odnosno jesu li za totalitarne režime uz njihove organizatore ponešto krivi i tvorci »izvornih ideja«. Tubić pritom priznaje da je dinamična Marxova misao pretvorena u »politički pragmatizam«,

štoviše: »Pozivanjem na Marksove ideje, npr. o zaošttranju klasnih suprotnosti u prelaznom periodu, o državi kao aparatu nasilja i diktaturi proletarijata, te o nasilju kao babici svake revolucije i sl. – mogla se opravdati svakidašnja politika terora i represivnih mjera (...)«. U pogovoru je Tubić posebno izložio pitanje odnosa ideje i njezine realizacije, odnosno onoga što je Koľakowski smatrao da je iz Marxova prometejskog humanizma dovelo do staljinističke tiranije, unutar čega Tubić navodi i druge kritičare marksizma, npr. K. Poppera. Zbog teze Koľakowskog da je za realizirani »despotski socijalizam« kriva i Marxova teorija, Tubić brani Marxa. Pored toga ističe, primjerice, da Koľakowski previše naglašava Marxovu ukorijenjenost u filozofsko nasljeđe i time umanjuje njegovu originalnost.

U obrani Marxa od drugih oštirih teza Koľakowskog, Tubić navodi i da »jedan uvaženi teolog, profesor filozofije sa rimskog Papinskog univerziteta« cijeni Marxovu misao. Tu treba napraviti digresiju jer ta rečenica može poslužiti za širenje obzora pojedinim hrvatskim čitateljima koji su navikli da se odnos Katoličke crkve i marksizma u Jugoslaviji opisuje u velikoj mjeri u oštrim protivljenjima. Bilo je, međutim, i drugih pristupa čiji doseg, naravno, nikako ne treba precjenjivati, ali o čemu ipak treba voditi računa, napose zbog sličnih kretanja unutar šireg međunarodnog konteksta. Podsjećam primjerice na knjige: Branko Bošnjak – Mijo Škvorc, *Marksist i kršćanin : dijalog prof. Branka Bošnjaka i prof. o. Mije Škvorca o nekim temama knjige: Filozofija i kršćanstvo* (Zagreb 1969); dominikanac Tomo Vereš, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* (Zagreb 1973, 1981); T. Vereš, *Pružene ruke : prilozi za dijalog između marksista i kršćana* (Zagreb 1989) itd. Prvu Verešovu knjigu navodi i Tubić kada govori kako sve više katoličkih pisaca piše o Marxu.

U pogovoru je Tubić također izdvojio neke od »mnogobrojnih vrlina ove knjige«, npr. prikaz socijalističke misli sredinom 19. stoljeća, predstavljanje povijesnog razvoja dijalektike, analiza Marxova *Kapitala* i činjenica da je Koľakowski »veoma savjesno, korektno, ulažući dosta truda, interpretirao klasične tekstove«. Upućujući na to da problematici treba pristupati »otvoreno i kritički«, Tubić navodi: »Čini se da ništa nije tako pogubno za perspektivu svake misli, posebno filozofske, ako ona dospijeva u situaciju opšte bojažljivosti, opreznosti, apologije, kanona, oficijelnosti, a sve to zbog straha da bi naškodila, dovela u sumnju vladajuće stavove (...)«. S obzirom na te riječi, ističe da se rasprave marksista i nemarksista trebaju voditi argumentima, da polazište ne treba biti dokazivanje Marxove nepogrešivosti već da treba potaknuti nova istraživanja. Tubić je također protiv svakog fetiširanja i mitologizacije »države, partije, ličnosti«. Svoju obranu Marxa od teza L. Koľakowskog završava napomenom da Marxova teorija nije mogla biti kriva za povijesnu praksu tog, kako navodi Koľakowski, »despotskog socijalizma«, odnosno ponajprije staljinizma. Nasuprot toga Tubić ističe, za njega pozitivan primjer, pozivanje suvremenih antikolonijalnih pokreta na Marxa. U zaključnoj rečenici naglašava da je knjiga L. Koľakowskog »ozbiljan izazov da se preispita i vrijednost pojedinih teza Marksove društvene teorije i njene metamorfoze u političku ideologiju, odnosno odgovornost

za njene praktično-političke ishode«. Sve navedeno, u prvom redu prijevod i objavljivanje tako kritične knjige o marksizmu te uvažavajući predgovor, treba imati na umu pri razumijevanju intelektualnih i drugih prilika u Jugoslaviji 1980-ih godina. No već ćemo u izdanju drugog toma moći osjetiti neke reakcije jugoslavenske javnosti na pojavljivanje takve knjige.

Drugi tom objavljen je 1983, također u prijevodu R. Tubića, ali s kratkim pogovorom »Kuda vodi »bezobzirna kritika« marksizma« (str. 629-637) Prvoslava Ralića. Ralić navodi da je i drugi tom nastavak teza L. Kołakowskog »da se marksizam razvijao kao doktrina i praksa protiv ljudske slobode«, kojima su pridodane one o Lenjinu kao ideologu totalitarizma. Ralića posebno zanima pitanje kako je tako jedan ugledni marksist kao Kołakowski postao oštri kritičar marksizma. Ralić je kritičan prema njegovim oštrim tezama, ali ističe »veliku teorijsku vrednost *Glavnih tokova marksizma*« i navodi da Kołakowski odlično poznaje povijest marksističkih ideja i rasprava o njima te da ne prepričava samo tekstove već ima smisao da ih sintetizira. Prema Ralićevu mišljenju, Kołakowski »uspješno problematizuje mnoga važna pitanja istorije i teorije marksizma, kao i pitanje prakse savremenog socijalizma«. Ralić zatim prelazi na recepciju prvog toma u Jugoslaviji, pri čemu navodi pojavu komentara »zašto se objavljuje knjiga ovog nemilosrdnog kritičara marksizma« i spominje da su pojedinci oko knjige stvarali dogmatsku i represivnu atmosferu, pri čemu ima i onih »koji ne bi prezali ni od toga da zabrane knjige u kojima se kritički govori o marksizmu«, odnosno koji žele spriječiti dopiranje u javnosti opravdanih kritika dogmatizma koje iznosi Kołakowski. Ralić navodi da i u Jugoslaviji ima osoba »koji marksizam razumeju kao nekritičku apologiju« pa kad su doznali da u drugom tomu Kołakowski iznimno kritički piše o Lenjinu, htjeli su to »administrativno zaustaviti«. Ralić nakon toga kritizira tvrdnje L. Kołakowskog da »od Marksa do Lenjina traje isti dogmatski kanon« i da se »istorija marksizma ne razlikuje od istorije hrišćanstva«. Na kraju zaključuje da usprkos svemu ta knjiga ima više vrlina nego slabosti, da se iz nje može učiti marksizam te kritičko i antidogmatsko mišljenje, kao i da je Kołakowski »kreativni komentator glavnih tokova marksizma«. Moguće je primijetiti da je Ralićev pogovor kritičniji u usporedbi s Tubićevim, ali ga treba razumijevati u kontekstu reakcija koje je u međuvremenu izazvalo objavljivanje djela L. Kołakowskog.

Treći tom, objavljen u Beogradu 1985, također je preveo R. Tubić, te je i taj tom objavljen u nakladi od 5.000 primjeraka. U predgovoru pod naslovom »Marksizam koji se ne plaši kritike« (str. V-XXVI) P. Ralić navodi da je kritika Leszeka Kołakowskog poticajna za onaj marksizam koji se ne boji kritike. Upozorava da ne treba odbiti Kołakowskog iz pukih ideoloških razloga, već da treba argumentirano odgovarati na pitanja veze između marksizma kao doktrine i njegovog funkcioniranja kao političke ideologije, te na tvrdnju Kołakowskog da postoji »odgovornost tvoraca *izvornih ideja*« za činjenicu što se npr. staljinizam pozivao na marksizam. Ralić ne skriva da se može složiti da je Marxova misao pretvorena u »sredstvo

političkog pragmatizma«, međutim, kritizira autorove teze o Lenjinu kao ideologu totalitarizma, o marksizmu kao najvećoj fantaziji tadašnjega vremena i izjednačavanju marksizma s teološkom doktrinom. Spominje da Koľakowski ne kritizira samo komunizam već i Marxa, primjerice tvrdnjama »da je Marks proizveo Lenjina a Lenjin Staljina«. Poziva zatim na ulaženje u otvoreni dijalog s Koľakowskim, pri čemu iznosi obranu Marxa. Ponavlja stav o uspješnosti Koľakowskog u sintetskoj interpretaciji brojnih filozofa i pravaca. Ralić, naravno, posebno problematizira način kako Koľakowski prikazuje marksizam i prilike u Jugoslaviji. Navodi da tu Koľakowski iznosi zanimljiva zapažanja, ali je kritičan prema njegovom prikazu M. Đilasa i prisutnosti policijske represije u Jugoslaviji. Nakon toga razmatra kritičnost L. Koľakowskog prema marksizmu u »Epilogu«. Spomenuo je da se u »našoj tekućoj intelektualno neodgovornoj publicistici« znaju naći teze kako su uzroci te kritičnosti u tome što Zapad financira takvo kritičko pisanje o marksizmu. Naveo je da se od Koľakowskog može učiti što marksizam ne smije biti, ali problem je što on – prema Raliću – marksizam svodi na staljinizam. Ralić zatim ističe da u Jugoslaviji ima »smešnih »kritičara«« Koľakowskog, koji ga kritiziraju samo zato što je disident. Te kritičare Ralić označava kao one koji dopuštaju postojanje samo jednog marksizma i koji se suprotstavljaju suprotnom mišljenju te su upravo oni dogmatski marksisti koje Koľakowski kritizira. Ralić također spominje da se neki dodvoravaju onima koji odbijaju Koľakowskog iz ideoloških razloga. Pritom neki navode da je interes za Koľakowskog u Jugoslaviji motiviran time što je riječ o disidentu, što je prema Raliću, optužba za neprijateljske motive toga zanimanja. »Zašto optuživati neke naše listove za propagandu disidentske misli Leška Kolakovskog kada je reč o misaonoj zainteresiranosti za jednu podsticajnu kontroverznu kritiku marksizma koju treba, ako ništa više, bar poznavati u jednoj duhovno slobodnoj i otvorenoj zemlji.« Na te se podatke nadovezuje činjenica da treći tom po prvi puta na koricama knjige donosi rečenice iz novina (npr. *Politike*, *NIN-a*, *Književnih novina*) objavljene povodom izdanja prvog i drugog toma, koje uglavnom navode razloge za čitanje tog djela.

Ovdje navedeni primjeri recepcije središnjeg djela L. Koľakowskog *Glavni tokovi marksizma* pozivaju na promišljanje tadašnjih intelektualnih prilika u socijalističkoj Jugoslaviji. Bilo bi zanimljivo istražiti novinske napise koji komentiraju objavljivanje sva tri toma, no već i ovi navodi svjedoče o složenim odnosima oko tog djela i, posljedično, tadašnje jugoslavenske intelektualne povijesti. Objavljeno je, dakle, iznimno kritičko djelo o marksizmu, priređivači pokušavaju uspostaviti relativno uravnotežen dijalog s njim, postoje različiti i suprotstavljeni novinski napisi nakon njegova objavljivanja, kao i ideološki napadi na knjigu i osobe koje su s njom povezane. Ne treba, naravno, precjenjivati mogućnosti »otvorenog i kritičkog« govora u Jugoslaviji, ali smatram da ipak treba pažljivo uočavati određene slojevitosti. Za procjenu tih slojevitosti mogu poslužiti i navodi koje Koľakowski donosi u opisu stanja u Jugoslaviji. U hrvatskoj javnosti, dijelom i historiografiji, moguće je pronaći stroge interpretacije »totalitarizma« u Jugoslaviji, pri čemu treba biti oprezan i voditi

računa o promjenama koje se događaju tijekom pola stoljeća jugoslavenske komunističke/socijalističke povijesti kao i o stanju u 1980-ima, kada je primjetno sve više kritičkog govora o nekim temama. U historiografiji je primjer za takav govor knjiga *Istoriografija, marksizam i obrazovanje* (Beograd 1986), u kojoj se kritički govori o određenim pojavama u primjeni marksizma u historiografijama jugoslavenskih republika. Nije moguće, dakako, ne primijetiti neosporne represivne slučajeve, ali treba biti oprezan u procjenjivanju cjelokupnog dugog razdoblja u kojem se mogu uočavati razne promjene i slojevitosti, posebno na razini intelektualne povijesti, gdje je potrebno otvoriti različite istraživačke teme. S obzirom na to moguće je spomenuti da se Jugoslavija služila navođenjem SSSR-a kao primjerom dogmatičnosti i represivnosti od kojeg se načelno željela odmaknuti. Koliko uspješno, i na kojim sve razinama, ostaje za slojevite procjene i predstavlja, čini mi se, poseban izazov za intelektualnu historiju.

Nakon predstavljanja središnjeg djela L. Kołakowskog i dijela njegove recepcije u Jugoslaviji, potrebno je uvidjeti kako na probleme vezane uz marksizam i povijest gledaju neki suvremeni autori. O tome je korisno konzultirati tekst Tonyja Judta iz njegove recentne knjige *Reappraisals : Reflections on the Forgotten Twentieth Century* (2008). Judt je poznat kao hvaljeni autor opsežne knjige *Postwar : A History of Europe Since 1945* (2005), u kojoj govori o Kołakowskom na mjestima u kojima je obrađivao prilike u Poljskoj nakon 1945. godine. U najnovijoj knjizi *Reappraisals*, u kojoj su okupljeni Judtovi tekstovi koje je pisao povodom izlaska pojedinih knjiga, donesen je i tekst »Goodbye to All That? Leszek Kołakowski and the Marxist Legacy« (str. 129-146), izvorno objavljen u *New York Review of Books* 2006. godine. Taj je tekst umetnut u knjizi u šire poglavlje »The Politics of Intellectual Engagement« u kojem Judt piše još i o A. Camusu, L. Althusseru, E. Hobsbawmu, papi Ivanu Pavlu II. i E. Saidu. Judtov tekst koristan je uvod u upoznavanje Kołakowskog i problematiziranje njegova odnosa prema marksizmu. Najviše prostora Judt posvećuje knjigama L. Kołakowskog po kojima je najviše poznat, naime, *Glavnim tokovima marksizma*, za koje navodi da obuhvaćaju zadivljujući opseg povijesti marksističke doktrine. Smatra također da je sigurno da takvo djelo neće biti nadomješteno nekim drugim jer je upitno hoće li itko ikad više toliko znati ili držati važnim da o tome piše tako detaljno i s takvom analitičnom sofisticiranošću. Judt je ukratko predstavio teze Kołakowskoga, pri čemu je posebno izdvojio one o vezi marksizma i komunizma, koju su – prema njegovim riječima – tri generacije zapadnih marksista pokušavale umanjiti, spašavajući Marxa od Staljina, premda se – kako Judt smatra – marksizam ne može odijeliti od povijesti političkih pokreta i sistema do kojih je vodio. Zbog toga Judt kritizira zapadne marksiste koji nisu htjeli slušati vijesti o životu pod komunizmom. Zato mu je Kołakowski dragocjen jer je, i pored svojih teza, bio marksist koji je živio pod komunizmom, što njegovu kritiku čini još relevantnijom. Kao suprotnost, Judt uzima za primjer britanskog povjesničara E. H. Thompsona koji je 1973. uputio poznato pismo na stotinu stranica »An Open Letter to Leszek

Kořakowski«, objavljeno u časopisu *The Socialist Register*, pišući o tome kako je Kořakowski izdao njihove ideale. Kořakowski je odgovorio na dvadeset stranica u tekstu »My Correct Views on Everything«. Ta je poznata polemika (dostupna na internetu) potakla različite tekstove, a Judt ju prikazuje kao dokaz koji intelektualno diskreditira Thompsona kojeg nakon toga – prema Judtovim riječima – više nitko ne bi trebao uzimati ozbiljno. Način na koji je Judt u tom tekstu prikazao Thompsona, poznatog povjesničara marksističke orijentacije, kao i riječi koje je pritom koristio ponukali su Edwarda Countrymana da odgovori Judtu u *New York Review of Books* 2007. godine, na što je Judt kratko odgovorio (i ti su tekstovi dostupni na internetu). Navedeno tretiranje Thompsona treba staviti u kontekst Judtova iznimno kritičkog odnosa prema zapadnim marksistima za koje u pravilu nema mnogo pozitivnih riječi. U knjizi *Reappraisals* slično govori primjerice o Althusseru i Hobsbawmu, što možemo svesti na središnji prigovor kako su mogli biti marksisti na Zapadu kada su znali što se istovremeno događalo u komunističkim zemljama diljem svijeta. Judt vlastiti odnos prema marksizmu u knjizi opisuje na str. 106 gdje navodi da je zbog antikomunizma svoje obitelji bio imun prema marksizmu prilikom svog mladenačkog formiranja, za razliku od nekih svojih mladih kolega koji su ga s oduševljenjem otkrivali. U drugom dijelu teksta o Kořakowskom u knjizi *Reappraisals* Judt problematizira što je to što je privlačilo tolike intelektualce uz marksizam (što udio marksizma u intelektualnoj povijesti modernog svijeta čini nezaobilaznim) i što je s marksizmom danas. Navodi pritom tri razloga zbog kojih je marksizam trajao toliko dugo i privlačio brojne iznimne intelektualce. Prvi razlog zbog kojih je marksizam dočekan s tolikim uspjehom kod intelektualaca je – prema Judtu – da je marksizam zaista velika ideja. Drugi razlog jest da je marksizam antitetični dio drugog velikog narativa našeg vremena, naime onog o liberalizmu, te je bio nagovještaj suštinske preobrazbe. Treći razlog povezan je uz njegovu etičku poruku, odnosno zauzimanje za one koji su u bijednom položaju u svijetu. Judt zatim prelazi na pitanje kakvi su izgledi marksizma u prilikama današnjeg svijeta. Čini mu se da su danas, na početku 21. stoljeća, neka socijalna pitanja ponovno aktualna, npr. velike razlike između bogatih i siromašnih, nejednakosti u zdravstvu, školstvu i mogućnostima, kao i brojni drugi problemi povezani s kapitalom. Judt tako navodi da se devetnaestostoljetni radikalni marksistički jezik počeo s uspjehom primjenjivati na suvremene socijalne odnose, primjerice zbog rasprostranjenosti jeftinih radnika diljem svijeta u 21. stoljeću, kao što je to bilo i u 19. stoljeću. Zbog različitih procesa u 21. stoljeću koje sve više opisujemo – kako navodi Judt – kao nejednake, nepravedne, eksploatacijske, kao i zbog sve većeg protoka vremena od sjećanja na komunizam, moralni poziv neke obnovljene verzije marksizma postaje sve više prihvatljiv. Spomenuo je da privlačnost nekih verzija marksizma za Latinsku Ameriku još uvijek nije izbljedila, a prisutna je i kod suvremenih antiglobalista diljem svijeta. Pritom, čini se, nitko drugi nema za ponuditi drugu strategiju u suočavanju s nejednakostima modernog kapitalizma. Nerijetki su glasovi onih koji tvrde da je pad SSSR-a oslobodio

marksizam teškog utega i da sada suvremenici mogu Marxa vrednovati samo kao onoga koji je npr. predvidio probleme suvremenog kapitalizma, posebice globalne nejednakosti. Judt zaključuje kako se može primijetiti uspon prihvaćanja marksizma, u najmanju ruku kao opozicije, dok neki misle i da marksizam ima intelektualnu i političku budućnost. Zbog toga Judt smatra da je i dalje na djelu prisutno neučenje od prošlosti, kako kod onih koji ne sumnjaju u trijumf tržišta, tako i kod onih koji preuzimaju ideje marksizma očišćene od komunističke prošlosti, pa upućuje da je zato korisno čitati Kołakowskog.

Mogućnosti sadašnjeg promatranja (na početku 21. stoljeća) marksizma, svest ću ukratko samo na tri područja: njegovu ulogu u povijesti, suvremenim kretanjima i historiografiji. Govoreći danas o mjestu marksizma u povijesti moguće je s ljudske pozicije kratko ustvrditi do kolikih strahota pod komunizmom može dovesti doslovna, dogmatska i radikalna politička interpretacija jednog humanističkog teksta kao što je Marxova teorija. Iz povjesničareve vizure riječ je o zaista složenoj povijesti 19. i 20. stoljeća vezanoj u marksizam, socijalizam i komunizam. Sljedeće značenje marksizma odnosi se na njegovu prisutnost u promišljanjima problema suvremenog svijeta. Moguće je uočiti kako se pojedinci i različite grupacije kritički usmjerene prema kapitalizmu i nejednakostima često pozivaju na marksističku terminologiju ili ideje. Iako će Kołakowski u jednom intervjuu naglasiti da razni pokreti koji u središte zanimanja stavljaju potlačene griješe u određenoj mjeri pozivanjem na marksizam jer se Marx – prema njegovim riječima – zanimao samo za proletarijat, a ne za sve potlačene (»Polazište marksizma nije bijeda, nego klasna borba. Marx je svoja fantastična proročanstva temeljio na položaju proletarijata, a uopće ne na ljudima koji žive u bijedi.«), činjenica je da je takva inspiracija i takvo pozivanje prilično rasprostranjeno. Tako je primjerice Noam Chomsky, svjetski poznati lingvist i kritički angažirani intelektualac, u razgovoru za *Le Monde diplomatique* (hrvatsko izdanje, kolovoz 2007) izrekao mišljenje da ono što je »tiranski sustav što su ga uveli Lenjin i Trocki, a zatim u političkog monstruma pretvorio Staljin« nije »socijalizam«, već su taj termin u tom kontekstu upotrebljavali npr. predstavnici neoliberalnog kapitalizma kako bi napadali socijalizam i onemogućili pozivanje na njega. Zbog toga Chomsky smatra pad komunističkog sustava 1989. prilikom za ono što naziva »autentični socijalizam«. Nije mi namjera raspravljati o tezama N. Chomskog već ilustrirati primjer jednog suvremenog tretiranja socijalizma, odnosno marksizma. Za širu raspravu stoga treba upozoriti na časopis *Rethinking marxism : a journal of economics, culture and society*, pokrenut 1988, koji pokazuje živi interes stručnjaka različitih profila za teme povezane s marksizmom. U tu bi raspravu o marksizmu hrvatski čitatelji mogli uključiti više knjiga, npr. *Sablasti Marxa* (Zagreb 2002), prijevod djela poznatog filozofa Jacquesa Derride, zatim autobiografiju povjesničara marksističke orijentacije Erica Hobsbawma, *Zanimljiva vremena : život kroz dvadeseto stoljeće* (Zagreb 2009). Od literature pak o komunizmu, kojeg ne možemo zanemariti pri razgovoru o marksizmu, moguće je u prijevodu čitati više djela, npr. knjigu francuskog povjesničara

Francoisa Fureta *Prošlost jedne iluzije : ogleđ o komunističkoj ideji u XX. stoljeću* (Zagreb 1997), djelo Claudea Leforta *Prijepor o komunizmu* (Zagreb 2000), koji se osvrće na Furetovu knjigu, te *Crnu knjigu komunizma* (Zagreb 1999) i djelo Jerzyja Holzera *Komunizam u Europi : povijest pokreta i sustavi vlasti* (Zagreb 2002). Pored postojanja obilne literature, treba reći da se može primijetiti da svaka nova generacija počinje iznova u otkrivanju i svom pozicioniranju prema marksizmu. Čini se da Marxovo djelo, kada je riječ o, primjerice, suvremenom kapitalističkom društvu, djeluje subverzivno. Tako je prilikom studentske blokade fakultetâ u Hrvatskoj od travnja do lipnja 2009. u sklopu zahtjeva za besplatnim školstvom jedan od velikih natpisa na transparentu obješenom na zgradi Filozofskog fakulteta u Zagrebu glasilo »Nemamo što izgubiti osim školarina«, što je parafraziranje završnih rečenica *Komunističkog manifesta*, a bilo je i drugih sličnih natpisa.

Posebna je tema pitanje primjene marksizma u historiografiji. S obzirom na hrvatsku historiografiju, moguće je istraživati dosege pokušaja primjene marksizma prije 1945, npr. u djelu *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji : od prvih početaka od ukidanja ovih pokrajina 1922. godine* Vitomira Korâća (tri sveska, 1929-33), djelu – prema riječima Jaroslava Šidaka 1971. – izrazito apologetskog karaktera, ali prvom pokušaju cjelovitog pregleda problematike radništva. Za historiografiju nakon 1945. otvara se âitav niz pitanja, npr. u kojoj je mjeri hrvatska historiografija bila marksistička, je li uspĵela konstrukcija identiteta marksističkog povjesničara, koliko je i kako istraжена problematika radništva, je li tadašnja hrvatska historiografija uspĵela u poticanju obrade tema iz ekonomske i socijalne povijesti itd. Rasprava na znanstvenom skupu objavljena u knjizi *Hrvatska historiografija XX. stoljeća : između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (Zagreb 2005) usredotočila se na pitanje ideološkog pritiska, što je, naravno, legitimno i poželjno istraživâčko pitanje, ali ne treba ostati sve na njemu. Razloga za to je više, ponajprije zato jer se time ne dotiĉu bitna disciplinarna pitanja historije kao i zbog toga jer se dio historiografije i nakon pada komunizma mođe inspirirati određenim marksističkim postavkama, odnosno koristiti se nekim njegovim poticajima povezanim uz ideju zauzimanja za potlaĉene ili prešućene u povijesti. Pitanje koje još uvijek stoji uz hrvatsku historiografiju nakon 1990. jest je li problematika radništva, toĉnije njegova poloŹaja i prisutnosti u raznim podruĉjima društva, prestala postojati u povijesti 19. i 20. stoljeća nakon pada komunizma i jesu li unutar nje mogući novi pristupi, koji će izbjeĉavati pojednostavljanja i neće izdvajati radništvo iz društvene cjeline, odnosno iz proŹivanja razliĉitih društvenih podruĉja i skupina. Za produbljeno ispitivanje te sloŹene problematike treba uputiti na svjetski poznata djela, primjerice, zapadnih povjesničara E. Hobsbawma, E. Thompsona, C. Hilla koji su na visokoj razini primjenjivali marksizam ili neke njegove postavke, kao i na recentne teoretiĉare koji raspravljaju o tim pitanjima.

Nakon ovih opseŹnih napomena o djelima Leszeka Kołakowskog i pitanjima vezanim uz marksizam koji iz njih proizlaze ili se s njima mogu povezati, potrebno

je spomenuti da je Kołakowski pisao i kraće fiktionalne tekstove u kojima je na alegorijski način propitivao neka filozofska pitanja ili određene suvremene i univerzalne probleme. Takve je tekstove pisao cijeli život, a poznat je, primjerice, njegov tekst »Svećenik i lakrdijaš« iz 1959. i njegove marksističke faze u kojem je stao na stranu lakrdijaša, kritizirajući dogmatsko mišljenje, kako ono staljinističke provenijencije, tako i ono religijsko, što neki koji ga kasnije slave i upotrebljavaju znaju prešutjeti. S nekim tekstovima te vrste hrvatski čitatelji mogu se upoznati kroz prevedenu knjigu *13 bajki iz kraljevstva Lailonije za velike i male i druge bajke* (Zagreb 2006). U tim je tekstovima moguće prepoznati različite teme, npr. kritiku totalitarnog ponašanja pojedinaca, obrasce diktature, određene religijske probleme, ponašanje bogatih, prisutnost netolerancije, problematiziranje dijaloga, utopije, uloge znanstvenika, oslikavanje borbe za jedinu ispravnu interpretaciju nakon koje oni koji su se zalagali za poraženu verziju bivaju uklonjeni itd. Kako je u tim tekstovima bilo moguće prepoznati različite totalitarne obrasce, prisutne npr. za vrijeme staljinizma, neki su od tekstova bili zabranjivani. Inače su ti tekstovi i današnjem čitatelju jasni i pristupačni pa mogu poslužiti i u nastavi povijesti ili filozofije, kada se npr. govori o totalitarizmima, kao uvod u obradu teme ili raspravu o njoj ili kao plastično ocrtavanje funkcioniranja totalitarne logike.

Premda je Kołakowski najpoznatiji po djelu o marksizmu, potrebno je nešto vrlo kratko reći i o nekim pojedinostima iz njegova života nakon objavljivanja tog djela. Kołakowski se nastavio baviti pitanjima povijesti religije i filozofije te pisati eseje i kraće tekstove o suvremenim i filozofskim problemima u dijaloškoj formi. Dobitnik je različitih nagrada, među kojima se izdvaja ona iz 2003, kada je dobio prvu nagradu »John W. Kluge« za životno postignuće u humanističkim i društvenim znanostima u iznosu od milijun dolara za doprinos u tom području za koje nije predviđena Nobelova nagrada. U obrazloženju je, između ostalog, istaknuto da je Kołakowski autor preko 30 knjiga i 400 različitih tekstova iz povijesti filozofije i povijesti religije. Dobitnik je i počasnog doktorata Central European University u Budimpešti 2006, čime se pridružio P. Ricoeuru, S. Eisenstadtu, J. Kornaiu, P. Brownu, H. Whiteu, N. Zemon Davis i G. Vermesu.

Za recepciju Leszeka Kołakowskog u Poljskoj dovoljno je spomenuti da trenutno slovi za istaknutog antikomunista, čemu u prilog govori njegovo najpoznatije djelo i činjenica da je bio zabranjen autor. Poljaci također ističu njegovu podršku pokretu Solidarnost u Poljskoj 1980, pored njegove spomenute uloge 1966. i kasnijeg disidentskog statusa. Brojni ga napisi u tisku označavaju i, primjerice, »kraljem Srednje Europe« (više o napisima u poljskom tisku: Marta Kijowska, Der König von Mitteleuropa. Polens emotionaler Abschied von Leszek Kołakowski, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. August 2009).

Kołakowski je ostao u inozemstvu do kraja svoga života. Živio je u Engleskoj, u Oxfordu, gdje je i umro. Bio je plodan autor, čije djelo – pored raznolike stručne tematike – svjedoči i o problemima povezanim s marksizmom, socijalizmom,

komunizmom i totalitarizmom, kao što je i njegov život još jedno sugestivno svjedočenje uvelike karakteristično za turbulentno 20. stoljeće. Uz spomenutu jugoslavensku recepciju Leszeka Kołakowskog, moguće je navesti i onu hrvatsku, ponajprije zbog činjenice da je Kołakowski bio član međunarodnog savjeta redakcije filozofskog časopisa *Praxis* i sudionik Korčulanske ljetne škole. Lino Veljak napisao je da je Kołakowski »jedan intrigantan, provokativan i po mnogo čemu dubok mislilac 20. stoljeća«, a možemo očekivati i druge prigodne napise hrvatskih filozofa o njemu. No i hrvatski povjesničari bi mogli zbog produbljivanja nekih pitanja kojima se bave posvetiti pažnju tom autoru. Mislim tu prvenstveno na udio marksizma u povijesti 19. i 20. stoljeća, na intelektualnu historiju marksizma i primjenu marksizma u historiografiji. Ne uspijemo li ipak kao povjesničari otvoriti ta pitanja i pokrenuti nova unutar njih, sudjelovanje Kołakowskog u promišljanjima pojedinih od njih ostaje – neovisno od nas – i dalje prisutno. Možda sve manje primjetno, ali ipak prisutno. A riječ o pitanju odnosa prema Kołakowskom, kao i odnosa prema marksizmu, sada imaju nove generacije.